

”מבאר חכמתו ברילב שאבוי: משה מנדלסון עם לסינג ולאוואטר, 1769 (ציור: מ' אופנהיים, 1856.)

”מאמע-לשון” בשירות הנצרות

העניין הנוצרי ביידיש בעת החדשה המוקדמת

איה אלידע

ותאולוגיים, ספרי הדרכה ולימוד עצמי, מילונים, סקירות
ביבליוגרפיות ותרגומים מיידיש וליידיש.

למי נועד לימוד היידיש?

בניגוד לשפה העברית, יידיש לא הייתה שפה עתיקה ולא
יוחסה לה קדושה, לא בקרב היהודים ולא בקרב הנוצרים.
מאחר שהורכבה משילוב של יסודות גרמניים ועבריים בעיקר,
נתפסה היידיש בעיני לא־יהודים כגרמנית משובשת ומושחתת.
כשפתם של יהודי גרמניה באותה התקופה, היא זוהתה
בציבור הרחב עם מכלול הסטראוטיפים היהודיים שרווחו אז
בגרמניה, ובעיקר עם דימוי היהודי הגנב והרמאי. גם בעולם
היהודי היה מעמד היידיש נמוך למדי. בעוד שהעברית הייתה
לשון הדת והכתיבה המלומדת, היידיש הייתה שפת היום־
יום של יהודי אשכנז. הספרות ביידיש נועדה בעיקר לשכבות
הרחבות בציבור היהודי שידעתי עברית לא הייתה מספקת,
כגון נשים וילדים, וכן – כפי שמצוין בהקדמה לחיבור היידי
הפופולרי ”ספר בראנטשפיגל” – ”לגברים שהם כמו נשים
ולא מסוגלים ללמוד הרבה”. אולם מעמדה הנמוך של היידיש

המאות ה־15-16, עידן הרנסנס ולאחריו הרפורמציה, הביאו
אקלים אינטלקטואלי חדש, ועמו עלתה תנועת ההבֶּרְאָיִזם
הנוצרי – העיסוק של מלומדים נוצרים בתרבות היהודית
לגוניה, ובעיקר בשפה העברית, בספרות הרבנית ובקבלה.
עיקר מאמציהם של ההבראיסטים הופנה ללימוד השפה
העברית, בעיקר בשל חשיבותו לסוגיות תאולוגיות דוגמת
פרשנות המקרא; אולם תשומת לב לא מבוטלת הופנתה גם
ליידיש, שכונתה אז, ה”גרמנית־יהודית” (*Jüdisch-Teutsch*),
Judenteutsch). העניין של מלומדים נוצרים ביידיש התבטא
במבחר חיבורים עשיר, שראו אור במרחב הגרמני (בעיקר
הפרוטסטנטי) בין המאה ה־16 למאה ה־18: כתבים פילולוגיים

ד”ר איה אלידע – מרצה להיסטוריה גרמנית ויהודית־גרמנית באוניברסיטה העברית. עיקר עיסוקה בהיסטוריה תרבותית ובשאלות של שפה וזהות, תרגומים בין תרבויות, ויחסי יהודים-נוצרים לאורך ההיסטוריה.

ספר ברכות ביידיש, בוהמיה 1728
(Det Kongelige Bibliotek, Copenhagen)

את היהודים להסתרת עסקיהם מעיניים נוצריות, וכן העובדה שהקריאה בספרות היידיש הייתה לרוב מוגבלת לספירה הפרטית של הבית היהודי, הפכו את היכולת

לקרוא יידיש לאמצעי חשוב עבור נוצרים, שביקשו לחשוף ולצנזר כל גילוי של פולמוס כלפי הדת הנוצרית ומאמיניה.

שתי הסיבות שצוינו לעיל לעיסוק הנוצרי ביידיש הן חלק מהעניין הפרוטסטנטי ביהודים וביהדות בעת החדשה המוקדמת בגרמניה. הסיבה השלישית קשורה לשאיפה הנוצרית לעשות שימוש בשפה זו לצרכים פנים-נוצריים, וליתר דיוק – לתמיכה בסטודנטים לתאולוגיה המבקשים ללמוד את השפה העברית ולהגיע להבנה מעמיקה יותר של הטקסט המקראי. מאחר שליידש מרכיב עברי בולט, היא נחשבה לאמצעי עזר יעיל ללימודי עברית – מעין "גשר" בין הגרמנית, שפתם של הסטודנטים הנוצרים, לשפת הקודש שאותה ביקשו ללמוד. לקסיקונים תנ"כיים ותרגומי המקרא ביידיש, שרווחו ביהדות אשכנז בעת החדשה המוקדמת, שימשו תאולוגים נוצרים לביאור מילים וביטויים בטקסט העברי, ואף כתחליף למילונים ולקונקורדנציות בעברית. התאולוג וההבראיסט יוהאן כריסטוף וואגנזייל (Wagenseil) הסביר בהקדמה לספרו רב ההשפעה על היידיש "הוראתו של אופן הדיבור והכתיבה בגרמנית-יהודית" (1699) כי "התמחות בדיאלקט הגרמני-יהודי [ביידיש] תהיה מועילה עד מאוד לאדונים התאולוגים", ויתן להם הדרכה טובה כיצד לפרש כהלכה מילים קשות וביטויים מעורפלים בטקסט העברי של הברית הישנה.

וואגנזייל ציין לדוגמה את שימושו שלו בלקסיקון המקראי ביידיש "ספר באר משה" (פראג, 1604), "המסביר בגרמנית [=ביידיש] את כל הביטויים המעורפלים והמילים העבריות הקשות פרק אחר פרק". וואגנזייל מסביר כי הוא אף משתמש בתרגומי המקרא ליידיש, "המתרגמים מילה במילה, באופן הברור ביותר שיכול להיות", על מנת להגיע להבנה המיטבית של משמעותו המילולית של הכתוב.

העניין הנוצרי ביידיש רווח לא רק למטרות תאולוגיות, אלא גם בספירה הכלכלית-חברתית שהקיפה חוגים רחבים יותר באוכלוסייה. נוצר ז'אנר של ספרי הדרכה ביידיש לסוחרים ולאנשי עסקים נוצרים שניהלו קשרים עסקיים עם יהודים, בעיקר לקסיקונים וחוברות ללימוד עצמי, שהנחילו ידע בסיסי ב"יידיש עסקית". חיבורים אלו התמקדו במילים העבריות הרבות ששובצו ביידיש של סוחרים יהודים (כגון שמות מטבעות, מידות ומשקלות), והסבירו על לוח השנה היהודי ועל דרך השימוש באלף-בית העברי לציון מספרים. כקטעי תרגול נכללו שטרי חוב יהודיים ודוגמאות לדיאלוגים בין סוחרים, שהובאו ביידיש עם תרגום לגרמנית. כפי שעולה בבירור מהצהרותיהם של המחברים הנוצרים, ספרי ההדרכה העסקיים ביידיש לא נועדו רק להקל על התקשורת בין סוחרים נוצרים ליהודים, אלא גם – ובעיקר – לעזור לנוצרים להתגונן מפני "רמאות יהודית". חוקר היידיש הנוצרי ווילהלם כריסנדר (Chrysander), למשל, טען בחיבור על התועלת שבידיעת היידיש עבור נוצרים (Unterricht vom Nutzen des Juden-Teutschen, 1750) כי

בחברה היהודית ודימויה השלילי בעיני הנוצרים לא הרתיעו מלומדים פרוטסטנטיים (בעיקר תאולוגים, הבראיסטים ואוריינטליסטים) מלעסוק בשפה ובספרות שנכתבה בה. למעשה, היידיש עוררה עניין במלומדים הנוצרים בדיוק בשל אותם שני מאפיינים: העובדה שזו לשונם של היהודים, ונוכחותו של מרכיב עברי בולט בשפה זו.

שליטה טובה ביידיש הייתה נחוצה לנוצרים, ובעיקר לתאולוגים, משלוש סיבות עיקריות. ראשית, שכנוע היהודים להתנצר. לאחר שנכחו לדעת כי הפולמוס האנטי-יהודי המסורתי בלטינית, בגרמנית ואפילו בעברית נותר ללא השפעה בקרב רוב הציבור היהודי, החליטו חוגים מסוימים במיסיון הפרוטסטנטי לפנות ליהודים בשפתם שלהם. בכך הם קיוו לדבר על לבם של היהודים בשפה מובנת ו"ידידותית" יותר, ולהפוך את הספרות הנוצרית לנגישה עבור קוראים יהודים – בעיקר תרגומי לותר לכתבי הקודש, קטכיזמים (ספרוני הדרכה בעיקרי האמונה) וכתבי פולמוס אנטי-יהודי. מגמה זו הובילה, מאמצע המאה ה-16 ואילך, לפרסומם של עשרות כתבים מיסיונריים ביידיש במרחב דובר הגרמנית. לשיאה הגיעה במחצית הראשונה של המאה ה-18, עם עליית התנועה הפייטיסטית בגרמניה. ראוי לציון ה"מכון היהודי" (Institutum Judaicum) שנוסד ב-1728 בעיר האלה שבפרוסיה, במטרה לקדם פעילות מיסיונרית אינטנסיבית בקרב יהודי גרמניה ומזרח אירופה. פעילויותיו המרכזיות כללו בית דפוס שהפיץ כמות נכבדה של כתבים מיסיונריים ביידיש, והכשרתם של מיסיונרים מקצועיים ביידיש כתובה ומדוברת לצורך פעילותם. ההמצאה לנוצרים ללמוד יידיש נבעה ממניע נוסף: נגישות לספרות יהודית בשפה זו. אין זאת מתוך הערכה; אדרבא, המלומדים הפרוטסטנטיים מתחו ביקורת חריפה הן על התוכן והן על השפה והסגנון של ספרות זו וכינו אותה "מגוחכת", "מטופשת" ו"סרת טעם". לטענתם, חיבורים מעין אלה הרחיקו את היהודים מדבר האל וחזיקו אותם באמונתם המוטעית. התאולוג יוהאן יעקב שודט (Schudt) טען בספרו "מזרחיות היהודים" (Jüdische Merkwürdigkeiten, 1714) כי ב"צאינה וראינה" ניתן למצוא "זוהמה של ממש, אוסף של כל ההמצאות סרות הטעם של היהודים והפרשנויות המעוותות של רבניהם".

"להכות את גלית בחרבו שלו"

ואולם, חרף כל הביקורת, ספרות היידיש בכל זאת נתפסה כנחוצה וכמועילה לקורא הנוצרי. ראשית, זהו מקור מידע חשוב על היהודים בני הזמן, על מנהגיהם ועל אמונותיהם. מידע זה עשוי לתרום לניהול יעיל יותר של פעולות מיסיון, ואף יאפשר לנוצרים להשתמש במקורות היהודיים לפולמוס נגד היהודים עצמם – וכך, כפי שטען אחד המלומדים, "להכות את גלית בחרבו שלו". שנית, היכולת לקרוא ספרות ביידיש נתפסה כאמצעי חשוב לחשיפת סודותיהם של היהודים ולהשגת פיקוח ושליטה טובים יותר על בני מיעוט זה. ההנחה הרווחת הייתה שכתביהם של היהודים מכילים דוגמאות רבות של חילול הקודש ושל נאצות וגידופים כלפי הנצרות, וצנזורה מחמירה נחשבה הכרחית כדי להגן על הסדר הנוצרי מפני "האיום היהודי". תדמיתה של היידיש כשפת סתרים, ששימשה

ספרו של וואגנזיל על "גרמנית יהודית", קניגסברג 1699

הברית החדשה ביידיש, פרנקפורט 1700

מימין: "בעל הדבר היהודי הנחשף", קובורג 1737

und lang höchst-streitig
ube zwey Schw
itben?
ing allerdings
X. Sept-Jahr.
bändlers dastelbt.

עבור הסוחרים שעושים עסקים עם יהודים, וכל אלה שיש להם דין ודברים עם היהודים בחברה, שליטה בגרמנית-יהודית עשויה להיות מועילה ואף למנוע נזק [...] מן השיחות שהם נוהגים לנהל ביניהם בגלוי כדיאלקט שלהם ניתן לחשוף את מחשבותיהם, כוונותיהם הזדוניות, אופן חשיבתם האמיתי [...] וכיוצא באלה.

סוף גנב – ליידיש?

ההוכחה נחיצותם של ספרי ההדרכה, שנועדו למנוע מנוצרים "מלהיות מרומים או ליפול בפח", כדברי אחד המלומדים, שילבו מחברים שונים אנקדוטות וסיפורי בכתביהם על יהודים שרימו כביכול את שותפיהם הנוצרים לעסקים באמצעות שימוש ביידיש כשפת סוד, או על נוצרים שלמדו יידיש וכך הצליחו לסכל מבעוד מועד את מזימתם של הנוכלים היהודים. דימויה של היידיש כשפת סתרים יהודית קיבל חיזוק של ממש מן העובדה שיידיש לא הייתה רק לשונם של הסוחרים היהודים, אלא גם לשונן של שכבות נרחבות באוכלוסייה היהודית שחיו בשולי החברה – עניים, נוודים, קבצנים ופורעי חוק. הקישור שעשו רבים מבני התקופה בין היידיש לבין שחיתות מוסרית וחברתית ניזון במידה רבה מהקרבה הלשונית בין יידיש לבין הרוטוולש (Rotwelsch), "שפת הגנבים" הגרמנית באותו הזמן. התפיסה לפיה יידיש מהווה מעין "שפת גנבים" יהודית-גרמנית הובילה לצמיחתה של ספרות מחקר "קרימינולוגית" על שפה זו. דוגמה מפורסמת הוא החיבור "בעל הדבר [מרוטוולש: מנהיג החבורה] היהודי הנחשף" (Entdeckter Jüdischer Baldober), שנדפס ב-1737 בעיר קובורג שבבוואריה. החיבור, פרי עטו של חוקר המשטרה ניקולאס איינרט (Einert), מגולל את סיפור מעצרו וחקירתם של כנופיית שודדים יהודים כמה שנים קודם. בסוף החיבור (מהדורה שניה, 1758) מופיע לקסיקון ארוך עם מילים מ"שפת הפושעים" היהודית, בליווי תרגום והסברים בגרמנית. הספרות ה"קרימינולוגית" על היידיש נועדה בעיקר לחוקרי משטרה ולפקידי ממשל האמונים על הסדר הציבורי, אך גם לאנשים מן השורה שמבקשים להגן על עצמם מפני הפושעים היהודים באמצעות היכרות עם שפתם.

העניין הנוצרי ביידיש בעת החדשה המוקדמת לא נבע, על פי רוב, מסקרנות אינטלקטואלית גרדא, אלא מתוך ההכרה כי ידיעת היידיש עשויה להועיל לחוגים שונים באוכלוסייה הנוצרית-גרמנית, החל מתאולוגים והבראיסטים וכלה בסוחרים ובנציגי החוק. יתרה מכך, הרושם העיקרי המתקבל מן המקורות הוא כי העניין הנוצרי ביידיש נבע מן הרצון להעצים את ההגמוניה של חברת הרוב הגרמנית-נוצרית, ולהשיג שליטה מלאה ככל האפשר על המיעוט היהודי שבתוכה: אם באמצעים סבילים "הגנתיים", דוגמת הצורך להתגונן מפני יסודות אנטי-נוצריים בתרבות היהודית או מפני "רמאות יהודית" בעסקים; ואם באמצעים פעילים ואף "התקפיים", דוגמת השימוש בספרות יהודית ביידיש לצרכים תאולוגיים נוצריים, או רתימת היידיש לניסיונות החוזרים ונשנים להעביר את היהודים על דתם.

הגדה עם ביאור ביידיש, 1726, א"ו הרלינגן, (Braginsky Collection, Zurich; צילום: ארדון ברחמא)

לעיון נוסף
1. א' אלדע, "מיידיש לגרמנית: פולמוס דתי ותרבותי בין-תרבותי בעת החדשה המוקדמת", זמנים, 125 (2014), עמ' 34-46.
2. י' טורי, "לשון היהודים ותרבות הגרמנים", זמנים, 15 (1984), עמ' 48-58.
3. A. Elyada, *A Goy Who Speaks Yiddish: Christians and the Jewish Language in Early Modern Germany*, Stanford 2012.
4. J. A. Grossman, *The Discourse on Yiddish in Germany: From the Enlightenment to the Second Empire*, Rochester 2000.